

Mirosława **W**ronkowska-**D**imitrowa

Język cerkiewnosłowiański w XV-wiecznych
tekstach liturgicznych z ziem ruskich
Rzeczypospolitej ▼

Język cerkiewnosłowiański, który od końca X w. (wraz z chrześcijaństwem) zaczął rozpowszechniać się na Rusi Kijowskiej – przejmując właściwości języka lokalnego – z czasem przekształcił się w nową odmiankę stanowiącą tzw. ruską redakcję języka cerkiewnosłowiańskiego. Adaptacja języka cerkiewnosłowiańskiego w ruskim środowisku językowym (w toku której stopniowe odchodzenie od południowsłowiańskich wzorców i wchłanianie lokalnych cech językowych wytworzyło odrębną normę tej odmianki języka crsl.) dokonała się przede wszystkim na płaszczyźnie fonetycznej. Kierunek przeobrażeń nadawała i podstawowym wyznacznikiem była wymowa literacka (zwana też wymową liturgiczną albo wymową cerkiewną), która w początkowym okresie była mniej więcej jednakowa. Wynikało to z traktowania jej jako elementu procesu podstawowego kształcenia przyszłych duchownych, co zapewnić miało jednolitość w praktykach liturgicznych na terytorium całej Rusi. Natomiast zapis (ortografia) cechowała w początkowym okresie znaczna wariantowość, będąca konsekwencją napływu na obszar Rusi ksiąg, które reprezentowały różne (południowsłowiańskie) systemy ortograficzne. Warto w tym miejscu odnotować, że wymowa literacka w dużej mierze zgodna była z mową żywą, w związku z czym odbijały się w niej rzeczywiste procesy fonetyczne zachodzące w staroruskim języku mówionym (por. Uspenski 1994: 31-37), których wyniki stały się cechami konstytutywnymi rodzącej się redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego, nabierając od początku XII w. charakteru normatywnego i znajdując odzwierciedlenie w pisowni, która z końcem wieku XII stawała się w tym względzie coraz bardziej konsekwentna. Południowsłowiańskie sposoby zapisu zaczęły ustępować ruskiej pisowni cerkiewnosłowiańskiej odbijającej specyfikę wymowy literackiej (liturgicznej) obowiązującej na terenie

Rusi¹. Tak np., zgodnie z żywą mową, normą wymowy literackiej // liturgicznej stały się międzyspółgłoskowe połączenia *or, er, ol* (kontynuujące prsł. sonanty) oraz *ro, re, lo, le* (kontynuujące prsł. połączenia *r* lub *l* z samogłoską jerową *ь* lub *ѣ*) stojące w miejscu południowosłowiańskich (scs.) *rb, rѣ, lb, lѣ*; miejsce scs. *žd* zajęło *ž* (\leq **dj*), ale już z **tj* powstałe na słowiańskim Wschodzie *č* – występujące w mowie żywej – w wymowie liturgicznej się nie znalazło (Uspenski 1994: 34). Podobnie, poza normą stały formy z ruskim pełnogłosem. Właściwy wschodniej Słowiańszczyźnie rozwój prsł. nosówek także znalazł odbicie w pisowni. Wymowa **ę* jako [’a] // [ja] spowodowała, że w systemie graficznym ruskiej odmianki języka cerkiewnosłowiańskiego dwa cyryliczne znaki: **ѧ** oraz **Ѩ** (**ѧ**) występowały w charakterze allografów, natomiast wymowa nosowego *o* (**q*) jako [u] doprowadziła do usunięcia z systemu litery **Ѧ** – jusa dużego, scs. znaku dla tylnej samogłoski nosowej.

Ruska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego z pisownią, która zasadniczo kierowała się wymową liturgiczną (w wielu wypadkach zgodną z mową żywą, a przez to odzwierciedlającą w dużej mierze rzeczywisty stan fonetyczny języka mówionego) uległa w końcu XIV w. naruszeniu w związku z tzw. drugą falą wpływów południowosłowiańskich². Przejęcie tradycji Tãrnowskiej Szkoły Literackiej – łączonych z reformą Patriarchy Eutymiusza zwyczajów graficznych i tendencji ortograficzno-językowych okresu średniobułgarskiego – spowodowało pisownię zorientowaną przede wszystkim na realizację zasad ortografii³, która jednakże zdecydowanie różniła się z cerkiewnoruskimi nawykami wymawianiowymi. Na przełomie wieku XIV i XV oraz w latach pierwszych dziesiątek XV w. przestrzeganie nowo przejętych norm

¹ Poszczególne Cerkwie słowiańskie, już w XI w., a może i wcześniej, wymawiały teksty liturgiczne niejednakowo; wprowadzając własną wymowę tekstu liturgicznego zbliżały język sakralny do żywej mowy – (por. Ogijenko 1929: 527-528).

² Druga fala wpływów południowosłowiańskich (pierwsza zaistniała w końcu X w. przy wprowadzaniu na Rusi chrześcijaństwa) wystąpiła pod koniec XIV w., gdy słowiańskie państwa na Bałkanach znalazły się pod niewolą osmańską, a słowiańskie piśmiennictwo przeniosło się na Ruś. Towarzyszyło temu pojawienie się na Rusi wybitnych przedstawicieli duchowieństwa, którzy autorytetem swym (także poprzez język własnych utworów) wspierali rozprzestrzenianie się średniobułgarskich cech ortograficzno-językowych. Wśród osobistości ze słowiańskiego Południa wymienić należy Bułgara Сурiana (Киприана), który został metropolitą kijowskim, a od 1389 r. moskiewskim i całej Rusi oraz Grigorija Cambłaka, także Bułgara, w 1415 r. powołanego na metropolitę Kijowa i całej Rusi (por. Rieger 1998: 143-144).

³ Ortografia w tym okresie nabrała szczególnego znaczenia; zapis uwzględniający zwyczaj tãrnowskiej normy był niejako gwarantem ortodoksyjności (prawowierności) ksiąg.

było konsekwentne do takiego stopnia, że przepisywane na Rusi księgi mogły uchodzić za średniobułgarskie (Turiłow 1998: 323).

Druga fala wpływów południowosłowiańskich na Rusi odcisnęła się w języku cerkiewnosłowiańskim głównie na sposobie jego zapisu; objęła więc przede wszystkim szatę zewnętrzną tekstów, które – choć graficznie upodobnione do średniobułgarskich – wymawianiowo wciąż pozostawały ruskimi. Konwencjonalne prawidła tärnowskiej reformy dotyczyły bowiem tylko pisowni, nie obejmowały zaś wymowy literackiej (liturgicznej). Sytuacja taka spowodowała rozbieżność tradycji ortograficznej i ortoepicznej, wcześniej bezpośrednio związanych (Uspenski 1994: 60).

W rękopiśmiennych księgach liturgicznych powstałych na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej dość wyraźnie odcisnęły się tradycje Słowian bałkańskich (Naumow 1996: 45-62). Jednym z poziomów funkcjonowania substratu południowosłowiańskiego jest warstwa językowa rękopisów, w których – choć nie przejawia się jednolita norma ortograficzna – to jednak widoczne są określone tendencje i wspólne prawidłowości. Wśród dominujących znajduje się:

- ponowne występowanie zarzuconej litery **ѡ** (jusa dużego) stosowanej w charakterze allografu (obok **оу, у, Ѹ**) dla dźwięku [u],
- występowanie zestawionych obu znaków scs. nosówek ze stałą kolejnością – **ѡа** przy zapisie określonych końcówek złożonej odmiany przymiotnika i imiesłowu,
- występowanie po *r* oraz *l* jeru tylnego (**ѣ**) w miejscach prsł. sonantów twardych i miękkich, a także w miejscu prsł. połączeń spółgłosek [r] oraz [l] z samogłoskami jerowymi, np. **дрѣжава, исплѣнити, крѣвь**,
- brak jotacji interwokalicznej – zapisy typu **добраа** zam. **добраа**,
- zapis niezwoikalizowanych jerów w tzw. mocnej pozycji, jak np. **сѣнь**,
- w zakresie morfologiczno-składniowym: celownikowa konstrukcja wyrażająca dzierżawczość (dativus possessivus), np. **избавитель мироу**, oraz krótkie formy celownikowe zaimków osobowych w funkcji dzierżawczej, np. **слава ти** zam. **слава твоа** (por. Naumow 1996: 48-49, Rieger 1998: 144-145).

Dla pokazania języka cerkiewnosłowiańskiego w tekstach liturgicznych z ziem ruskich Rzeczypospolitej posłużymy się tekstami zawartymi w *Triodzie kwietnym*⁴, który wydrukowany został w początkach ostatniego dziesięciolecia XV w. Miejszem tłoczenia tej księgi liturgicznej (jak też *Triodu postnego*, *Oktoicha* i *Czasosłowu*) była oficyna typograficzno-wydawnicza Szwajpolta

⁴ Wykorzystano egzemplarz znajdujący się w Muzeum Państwowym w Krakowie (pod sygnaturą XV.12) oraz mikrofilm egzemplarza znajdującego się w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie (Mf 69903).

Fiola w Krakowie, a cała jej (cyrylicą czcionką wykonana) produkcja typograficzna przeznaczona była na użytek chrześcijan obrządku wschodniego zamieszkujących ziemie zjednoczone z Koroną – dla potrzeb cerkwi i klasztorów prawosławnych na Litwie i na Rusi (Rusek 1993: 340-341, Mironowicz 2003: 206). Uznanie kręgu odbiorców z takiego środowiska i takiego terytorium narzuca jednocześnie myśl o obszarze, z którego mogły przybyć do Krakowa rękopiśmienne wzorce dla druków Sz. Fiola. Logiczne wydaje się przypuszczenie, że terenem, z którego zaopatrzone tłocznię w rękopiśmienne księgi liturgiczne aktualnie występujące w posłudze cerkiewnej, były ziemie ruskie lub litewskie Rzeczypospolitej. Fakty językowe zdają się to poświadczają. Przystając na takie pochodzenie wzorca druku, sam *Triod kwietny* można uznać za księgę, która odzwierciedla cerkiewnośłowiański język piśmiennictwa religijnego na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XV wieku, to jest w okresie silnego oddziaływania wzorca południowośłowiańskiego – tãrnowskiej normy ortograficzno-językowej.

Teksty liturgiczne w *Triodzie kwietnym*, choć wzorzec południowośłowiański odbijają znakomicie, zawierają także zapisy wariantywne tych samych lub zbliżonych form językowych, które stanowiąc odstępstwo od zasad tãrnowskiego wzorca wprowadzają specyficzną ruską postać graficzną. Czy stanowi ona transkrypcję rzeczywistej wymowy i czy na podstawie takich obocznych zapisów można wnioskować o fonetycznej realizacji elementów ukrytych pod konwencjonalnym zapisem – dociekać będziemy analizując wybrany z *Triodu kwietnego* materiał językowy związany z zapisem ѡѡ, ѡѡ między znakami spółgłoskowymi i z zapisem jusów (znaków nosówek) ѡ, ѡ.

Jednym z bardziej wyrazistych znamion szaty graficznej tekstów pisanych według zasad ortografii tãrnowskiej jest ujednolicony zapis ѡѡ, ѡѡ w miejscu przł. sonantów (twardych i miękkich) oraz połączeń sonornych [l] i [r] z samogłoską [ɔ] lub [ɔ̃]⁵. W *Triodzie kwietnym* taki sposób pisowni jest zdecydowanie dominujący; potwierdzają go setki wyrazów zapisanych z dwuznakiem ѡѡ lub ѡѡ (niezmiernie rzadko mającym swój drugi element zastąpiony przez ѡ). Dwuznak ten reprezentował grupę dźwięków, w której oczywistą była – zgodnie z zapisem – spółgłoska [l] lub [r], element samogłoskowy natomiast – jego charakter i miejsce względem spółgłoski – nie odpowiadał zapisowi⁶.

⁵ O elementach zapisu regulowanych przez tãrnowską reformę por. Vasilev 1980: 405-421.

⁶ Zapis nie był też zgodny z wymową środowiska, w którym powstał – nie oddawał wymowy okresu średniobułgarskiego (Mirčev 1987: 140-141). W nowszych opracowaniach wskazuje się na możliwość występowania przy sonornej dźwięku jerowego, tj. typu [ã] (Charafampiev 1990: 34).

Ujawniał się on w konkretnej realizacji głosowej po uprzednim „rozpoznaniu” konwencjonalnego zapisu **лъ**, **ръ** na tle całego kształtu graficznego słowa. Kryć się bowiem pod nim mogło [-ol-] lub [-lo-], [-er-] lub [-re-], [-or-] albo [-ro-], czego świadectwem są oboczne w stosunku do zgodnych z normą postaci tych samych lub na tym samym rdzeniu opartych wyrazów, np.: **ДОЛЖНО** 80 w.15 i **ДАЛЖНО** 118 w.27, **СТОЛПОМЬ** 108 w.6, a w wersecie następnym – **СТАЛПОМЬ**, **ТОЛКОУЕТЬ СЛ** 121 w.2 i **ТАЛКОУЕТЬ СЛ** 140v w.20, **ДЕРЖАВОУ** 103 w.23 i **ДРЪЖАВА** 103v w.3, **ЖЕРТВОУ** 106 w.22 oraz **ЖРЪТВОУ** 349 w.30, **ГОРЛИЦЕ** 235v w.22 (por. *grъ[d]lo), **КРОВОТОУИВЪЛ** 172v w.10 i **КРЪВОТОУИВЪЛ** 72 w.6, **ТРОСТИ** 235v w.18 i **ТРЪСТЬ** 81v w.18. Nie ulega wątpliwości, że zapisy odmienne od dominującej pisowni z **лъ** i **ръ** są transkrypcją wymowy – stanowią zatem obraz fonetyczny słowa (np. **МОЛНІА** 117v w.27) różny od normatywnego obrazu graficznego (**МЛЪНІА**, np. 292v w.10). W kontekście panującej ortografii tärnowskiej określić by je można jako ruszmy fonetyczne. Charakter zbliżony do nich mają zapisy, w których również odbija się wymowa, ale jej obraz splata się z dwuznakiem ortograficznym, dając połączenie **-олъ-** czy **-еръ-**: **РАСТЕРЪЗАВЪ** 8 w.27 (por. według normy: **РАСТРЪЗАВЪ**), **СЪМЕРЪТНОЕ** 250v w.25 (obok **СЪМРЪТЕНЪ** 251 w.18), **СЪМЕРЪТИ** 264v w.23, **ПО ДОЛЪГОУ** 262 w.6 (por. **ДАЛЖНО** 118 w.27). Taka hybrydowa postać jest jakby kompromisem między pisownią fonetyczną a konwencjonalnym zapisem tärnowskim albo też (uwzględniając tradycję piśmienniczą) kompromisem między pisownią ruskiej odmiany cerkiewnosłowiańskiego (z [-ol-] czy [-er-] lub [-or-]) a pisownią przejętą ze słowiańskiego Południa (z **лъ** i **ръ**)⁷. Zapisy tego typu (jak też i **ВОЛЪЦИ**, **ЖЕРЪТВА**) występujące w piśmiennictwie na Rusi po drugiej fali wpływów południowosłowiańskich określane są też jako formy skontaminowane, odzwierciedlające przeróbkę zapisów południowosłowiańskich na wschodniosłowiańskie (Temčín 1997: 165). Pojedyncze przykłady w *Triodzie kwietnym* zapisów z **-олъ-** czy **-еръ-** każą takie postaci uznać za zjawisko odosobnione.

Pisownię z następującymi po sobie trzema znakami: **-олъ-**, **-еръ-** (niekiedy **-еръ-**) pokazuje *Triod kwietny* jeszcze w kilkunastu miejscach, jednakże jej związek z wymową jest tam raczej wtórny. W zamierzeniu bowiem miał to zapewne być zapis zgodny z wzorcem tärnowskim, ale jego realizację uniemożliwiła zasada graficznego układu strony, wymagająca zakończenia linii

⁷ Inną interpretację posiadają zapisy o identycznej postaci (z **-олъ-** czy **-еръ-**), ale występujące w staroruskich rękopisach z XII-XIV w. Tam są sposobem oddawania tzw. wtórnego pełnogłosu, stanowiącego specyficzny kontynuant prsł. sonantów. Tak jest np. w *Ewangeliarzu ławryszewskim* z XIII-XIV w. (Friedelówna 1974: 91-92).

znakiem samogłoskowym. W sytuacji gdy w końcu wersu wolnego pola wystarczało na dwie litery, rozpoczęcie zapisu wyrazów jak np. **жрѣтва** czy **млѣніа** nie było możliwe, bo rozdzielenie **жрѣтва**, **млѣніа** przeczyłoby zasadzie samogłoskowego kończenia linii (jerem zresztą nie rozpoczynano linii nowej), a poza tym rozrywałoby dwuznak. Dlatego cały przeniesiony został on do wersu następnego, a wolne miejsce po nagłosowej spółgłosce wypełniono (zgodnie z zasadą końca linii) znakiem samogłoski [o] lub [e]. Takiej właśnie, bo mającej oparcie we wschodniosłowiańskiej wymowie, lecz nie zawsze tę wymowę oddającą. Z rzeczywistą realizacją głosową można połączyć na przykład zapisy: **ме-рѣтви** 92v w.28-29, **оумѣ-рѣтвивы** 120 w.1-2, **оутвѣ-рѣждѣніе** 161 w.3-4, **мо-лѣуаше** 187v w.4-5, **дѣ-рѣжавоу** 256 w.7-8, **испо-лѣнили еси** 266 w.16-17. Natomiast litera *o* na skraju linii w zapisie wyrazów **пого-лѣти** 150v w.7-8, **по-лѣтскоѣ** 154 w.11-12, **по-лѣтиж** (родила еси) 211 w.18-19, **по-лѣть** 224 w.15-16 to już nie odbicie wymowy, a tylko środek porządkujący układ znaków w zakończeniu linii, o czym świadczą zapisy wyrazu w innych pozycjach, nie na granicy wersów: **поглѣтих[ь]** 8v w.7, **поглѣти** 150v w.16, **плѣтскоѣ** 136v w.27 **плѣтїж** (страждеши) 219v w.13, a także **пло-тїж** 262 w.18-19. Poprzez zapisy typu **по-лѣть** sądzić można, że i w powyższych przykładach (jak np. **дѣ-рѣжава**) głównie względy graficznej postaci końca wersu zadecydowały o wprowadzeniu elementu samogłoskowego, stanowiącego tu czysto formalne wypełnienie miejsca w linii, zaś z wymową wiąże się dopiero jego charakter ([o] lub [e]). Ciągi znaków **о-лѣ**, **ѣ-рѣ** (rozerwane na granicy wersów) można więc potraktować jako pozycyjno-fonetyczne warianty tǎrnowskiego zapisu: **лѣ**, **рѣ**. Te międzyspółgłoskowe dwuznaki przejęte w rezultacie drugiej fali wpływów południowosłowiańskich uzyskały we wschodniosłowiańskim piśmiennictwie kilka (różnymi czynnikami wywołanych) postaci obocznych; na podstawie pisowni w *Triodzie kwietnym* można wykazać, że dla **лѣ** wariantywne było **ол**, **олѣ**, **о-лѣ**, **ло**, a dla **рѣ** natomiast **ор**, **ро**, **ѣр**, **ѣрѣ**, **ѣ-рѣ**, **ре**. Nie ulega wątpliwości, że te równoległe pojawiające się zapisy mają związek z faktyczną wymową i że swą postacią przybliżają lub ujawniają rezultat czytania (głoszenia) wyrazów z grupami dźwięków: [-ol-] lub [-lo-], [-or-] albo [-ro-], [-er-] lub [-re-]. Nie jest też bezpodstawne założenie, że rozbrzmiewały one również w miejsce zapisu **лѣ**, **рѣ**, czyli np. **млѣніа** realizowane było jako *molnia*, **плѣть** jako *plot'*, **крѣвь** – *krov'*, **жрѣтва** – *žertva*, **брѣніе** – *brenie*. Przypuszczać można, że taki sposób realizacji fonetycznej dwuznaków tǎrnowskiego pochodzenia stał się przyczyną hiperpoprawnych postaci graficznych (niejako potwierdzających powyższe założenie), które powstały z nawyku kojarzenia wymawianych grup [ol] oraz [or]

z konwencjonalnym zapisem **лъ, рѣ**⁸. Pojawił się on wtórnice w wyrazach posiadających etymologiczne [o] w sąsiedztwie [l] czy [r], np.: *molьba* ‘prośba’ – **МЛѢБѢ СЪТВОРИ** 196 w.2, *polьdza* ‘korzyść’ – **НА ПЛѢСОУ** 312 w.26, *volьnъjъ* ‘zgodny z wolą’ – **НА СТРАСТЬ ВЛѢНѢА** 74 w.10, **РАСПАТІЕ ВЛѢНОЕ** 257 w.4, *kropł’eniје* ‘kropienie’ – **КРѢПЛЕНІЕМЪ** 94v w.21, *morьskъjъ* ‘morski’ – **ВОДОУ МРѢСКѢА** 110 w.21, a także [o] z rozwoju fonetycznego jera, jak w słowie *zol* (*zъlbъ – G. pl od ‘złoto’) – **ЗЛѢ МОИХЪ** 233 w.10 (również – **МОИХЪ ЗОЛЬ** 242 w.26), **ИЗ ГЛОУБИНЫ ЗЛѢ** 357v w.3.

Przytoczony tu materiał, obrazując możliwości i sposoby zapisu odmiennego niż wprowadzony normą tärnowską, potwierdza to, co w literaturze o piśmiennictwie z ziem ruskich Rzeczypospolitej nazwano brakiem przejawiania się jednolitej normy ortograficznej (Naumow 1996: 48). Uwzględniając jednak pewne prawidłowości istniejące w pisowni obocznej, można by – zamiast o niejednolitości normy – mówić o wariantowości jako cesze znamionującej normę ortograficzną tego piśmiennictwa.

Wyraźną cechą ortograficzną piśmiennictwa objętego drugą falą wpływów południowosłowiańskich jest występowanie jusów – staro-cerkiewnosłowiańskich znaków samogłosek nosowych **ѧ** i **Ѩ** oraz charakterystycznego ich połączenia o postaci **-ѧѨ**, stanowiącego zakończenie tych form przymiotnika i imiesłowu złożonego, które w języku scs. miały w końcówce dwie nosówki: **а + ја** (**ѧѧѧ**) lub **ѣ + је** (**ѨѨѨ**)⁹. Przed końcem XIV w., tj. przed przejściem normy tärnowskiej, w grafii ruskiej odmiany języka cerkiewnosłowiańskiego istniał znak **Ѩ** dla zapisu [’a] // [ja], zaś znak **ѧ** nie występował, bo już wcześniej został zastąpiony znakiem **оу** (*u*), oddającym wschodniosłowiańską realizację fonetyczną tej prsł. nosówki. Jest rzeczą zrozumiałą (i potwierdzają to zapisy w *Triodzie kwietnym*), że utrzymywanie się tärnowskiej postaci wyrazów ze znakiem **Ѩ** jest bardziej regularne (bo zgodne z ortograficzną tradycją piśmiennictwa ruskiego), natomiast uwzględnianie przywróconego normą znaku **ѧ** takiej konsekwencji nie wykazuje. Zdecydowanie więc częściej niż zastąpienie znaku **Ѩ** przez **ѧ** (*a*) – jak pokazują np. zapisy **УАДО** i **УАДО** – pojawia się zastąpienie formy z tärnowską ortografią, jak np. **МѨЖЬ**, przez postać ze znakiem **оу** (*u*) – **МОУЖЬ**. Te bezjusowe zapisy są ruskimi wariantami graficznymi zapisów tärnowskich (może tylko bardziej wyraziste, jednoznaczne), bo obie postaci w przytoczonych parach były tożsame fonetycznie;

⁸ Por. inną możliwą interpretację takich zapisów – Wronkowska-Dimitrowa 2001: 217-218.

⁹ Rozmiary pracy pozwalają zwrócić uwagę tylko na wybrane zagadnienia dotyczące pisowni jusów i odczytywania zapisów posiadających takie znaki.

na Rusi bowiem – zgodnie ze stanem języka staroruskiego – jusy czytano: **ѧ** jako [’a], a **Ѩ** jako [u] (Rieger 1998: 138). Takim objaśnieniem nie zawsze jednak można się posłużyć w stosunku do tekstów realizujących normę tärnowską. Ta bowiem usankcjonowała zapis form nowszych, odbijających zlewanie się w języku bułgarskim kontynuantów prsł. samogłosek nosowych, które wyrażane zostało w grafii wzajemną zamianą znaków **Ѩ** i **ѧ** (tzw. średniobułgarskie mieszanie nosówek). W związku z tym w tekstach pisanych na Rusi i uwzględniających zalecenia normatywne reformy tärnowskiej pod każdym ze znaków nosówkowych kryć się mogło tak [a], jak i [u]. Przykładem ilustrującym taki stan może być np. zaczerpnięty z *Triodu kwietnego* rzeczownik *žęlo* ‘žadło’, zapisany tam jako **ѧѧѧѧѧ** (16v w.3), a obok tego kilkakrotnie postacią – **Ѩѧѧѧѧ** (np.: 199v w.22, 224 w.9, 264 w. 27). Postać z **Ѩ** nie była jednak odbierana jako *žulo* (nie pojawił się też zapis z **ѧѧѧѧѧ**), a – jak sądzić można z pisowni stojącego w innym miejscu (**ѧѧѧѧѧ**) – czytano ją zgodnie ze wschodniosłowiańskim rozwojem etymologicznego w tej pozycji **e* – czyli jako *žalo* (pod znakiem **Ѩ**, tak jak i pod **ѧ**, krył się więc dźwięk [a]). Brak znanej z tekstów ruskich substytucji znaków **Ѩ** i **ѧѧѧѧѧ** (tylko **Ѩѧѧѧѧ**, bez obocznego zapisu (!)**ѧѧѧѧѧ**) zaświadcza, że zastępowanie znaku normy tärnowskiej (**Ѩ**) odpowiednim znakiem ortografii ruskiej (**ѧѧѧѧѧ**) nie zachodziło w sposób mechaniczny, czysto formalny, a wiązało się z odczytaniem tekstu, które w tym wypadku także nie było mechaniczne (bo nie łączyło znaku **Ѩ** tylko z dźwiękiem [u]). Na pozostawienie zapisu w postaci tärnowskiej (**Ѩѧѧѧѧѧ**) niejako oddziaływała więc wymowa; ponieważ była inna od spodziewanej przy takim zapisie (nie z [u]), wykluczała zapisanie postaci z **ѧѧѧѧѧ** zastępującym **Ѩ** z pisowni tärnowskiej.

Inną sytuację w ortografii cerkiewnosłowiańskiego piśmiennictwa na Rusi wywołała realizacja tärnowskich zapisów takich form fleksyjnych, których końcówki – odbijając późnoprąsłowiańskie morfologiczne zróżnicowanie dialektalne – wyrażone były nosówką *-e* stanowiącą wariant południowosłowiański wobec tzw. *-ě*, wariantu północnosłowiańskiego. Formą fleksyjną z takim zakończeniem jest między innymi Gen. sg rzeczowników dawnej deklinacji *-ja-* tematowej, posiadający końcówkę według normy tärnowskiej oddawaną znakiem **-ѧ** (zgodnie z pochodzeniem) lub znakiem **-Ѩ** (rezultatem średniobułgarskiego mieszania nosówek). Zapisywanie takich postaci, chyba dlatego, że różnych od utrwalonych w piśmiennictwie ruskim z końcówką **-ѧ** i odmiennych od panujących w mowie ruskiej z końcówką *-i* // *-y*¹⁰, wy-

¹⁰ Takie zaczęły pojawiać się od w. XIII w rezultacie oddziaływania i upowszechniania się zakończeń odmiany twar-dotematowej, por. Rieger 1998: 72.

woływało trudności, czego wyrazem stały się obocznie występujące formy ich graficznej adaptacji na gruncie ruskim. Jaskrawym świadectwem tego, że odbywało się ono właśnie na poziomie grafii są dopełniaczowe postaci słowa *Bogorodica* pojawiające się w zwrocie błagalnym o postaci ‘modlitwami (dzięki modlitwom) Bogarodzicy zbaw nas’ (scs. **МОЛИТВАМИ БОГОРОДИЦА СЪПАСИ НАСЪ**). Dokonane w nich przekształcenia postaci tärnowskiej (z końcówką **ѧ** lub **Ѧ**) objęły jednak tylko jej szatę graficzną, a nie językową (fonetyczno-gramatyczną), choć trudno przypuszczać, by przy rozumieniu sensu formuły liturgicznej akceptowano (i tak wymawiano) wynikające z zapisu formy gramatyczne. A przedstawiają się one następująco:

26 w. 9 – **МОЛИТВАМИ БѢОУ** [tj. **БОГОРОДИЦОУ** ‘bogorodicu’] **СПСИ НАСЪ**, także z **ОУ** (**ОУ**) w wersecie 12; 26 w. 14 – **МОЛИТВАМИ БѢѦ** [tj. **БОГОРОДИЦѦ** ‘bogorodica’], także w wersecie 16 i 17;

125v w.23, 25 i 26 oraz 126 w.1 – postaci z formą **БѢѦ** ‘bogorodica’, w wersecie 28 – forma **БѢѦ** ‘bogorodica’, a 126 w.2 – zapis **БѢѦ** ‘bogorodice’.

Postaci z literami *a* (**ѧ**) oraz *u* (**оу**) stanowią warianty graficzne tärnowskich zapisów z **ѧ** i **Ѧ**; choć w miejscu jusów mają znaki ich fonetycznych odpowiedników ruskich, są jednak tylko ruszmyzmi graficznymi. Dopiero założenie, że postaci: **МОЛИТВАМИ БѢОУ** i **МОЛИТВАМИ БѢѦ** głoszone jako ‘molitwami Bogorodicu’, a zapisy z postaciami: **БѢѦ** oraz **БѢѦ** – jako ‘molitwami Bogorodica’ dałoby podstawę uznania tych zapisów za ruszmy fonetyczne, czyli warianty oddające wymowę. Trudno jednakże przyjąć, że w czasie tej samej sytuacji liturgicznej tak powszechną formułę wypowiedziano na różny sposób i w dodatku niezgodnie z poczuciem fleksji słowiańskiej. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że choć zapis przynosił postaci (**МОЛИТВАМИ**) **БѢОУ** //... **БѢѦ** //... **БѢѦ** //... **БѢѦ**, to jego lekcja miała postać: ‘molitwami Bogorodicy...’, zgodnie z faktycznym stanem gramatycznym właściwym językowi południowo-zachodniej Rusi, stanem, który utrwalił się w skodyfikowanym później języku cerkiewnosłowiańskim – liturgicznym języku Cerkwi Prawosławnej.

Język cerkiewnosłowiański w XV-wiecznych tekstach z ziem ruskich Rzeczypospolitej to język, który – w szacie zewnętrznej odbijając normę tärnowską (ze średniobułgarskim rodowodem) – pokazuje także swe własne oblicze, które uwidacznia się w zapisach tej normy nieprzestrzegających. Kształt takich zapisów jest konsekwencją splotu kilku czynników, wśród których jest na pewno uwzględnienie wcześniejszej (sprzed końca XIV w.) rodzimej tradycji językowej, którą reprezentowały księgi pisane ruską odmianką języka cerkiewnosłowiańskiego i ruska wymowa liturgiczna oraz oddziaływanie języka mówionego, jakim posługiwał się sam kopista (jeśli

chodzi o rękopiśmienny wzorzec) lub składacz czy korektor w tłoczni (jeśli chodzi o postać drukowaną księgi). Pojawienie się wariantywnych zapisów form językowych, w których realizacja zasad południowosłowiańskiego (średniobułgarskiego) wzorca przybrała specyficzną ruską postać wywołana została głównie przez rozbieżność, jaka nastąpiła między średniobułgarską normą pisowni a ruską normą wymowy i tradycją ortograficzną; same zapisy zaś stanowią rezultat łagodzenia czy niwelowania tej rozbieżności.

Bibliografia

- Charaľampiev I., 1990: Харалампиев И., *Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски*, София.
- Friedelówna T., 1974: *Ewangeliarz ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Mirčev K., 1987: Мирчев К., *Историческа граматика на българския език*, София.
- Mironowicz A., 2003: *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok.
- Naumow A., 1996: *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich* (rozdz. II: *Substrat południowosłowiański w cyrylicznych rękopisach liturgicznych dawnej Rzeczypospolitej*), Kraków.
- Naumow A., 2002: *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, Kraków.
- Ogijenko I., 1929: *Język cerkiewno-słowiański na Litwie i w Polsce w ww. XV-XVIII*, „Prace Filologiczne”, t. 14, s. 525-543, Warszawa.
- Rieger J., 1998: *Z dziejów języka rosyjskiego*, Warszawa.
- Rusek J., 1993: *Katalog wystawy: Tradycje druku cerkiewnosłowiańskiego na ziemiach Rzeczypospolitej*, oprac. J. Rusek, W. Witkowski, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków, s. 339-350.
- Temčín S., 1997: Темчин С. Ю., *Гимнографическое творчество Григория Цамблака: вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому, 2 VI*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne”, red. S. Temčinas, t. 2, Kraków, s. 143-203.
- Turiłow A., 1998: Турилов А. А., *Восточнославянская книжная культура конца XIV-XV в. и „второе южнославянское влияние”*, [w:] *Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV-XV в.*, Санкт-Петербург, s. 321-337.
- Uspenski B., 1994: Успенский Б. А., *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI-XIX вв.)*, Москва.
- Vasilev V., 1980: Василев В. П., *Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари*, [w:] *Търновска книжовна школа, 2*, София, s. 405-421.
- Wronkowska-Dimitrowa M., 2001: *Ku źródłom „Triodu kwietnego” Szwajpolta Fiola*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 37, Warszawa, s. 213-222.

Summary

The article presents, on the basis of the texts included in the *Triodion-Pentikostarion* (liturgical book printed at the end of the 15th century), chosen orthographic and linguistic properties of the Church Slavonic language in the Russian in the period of so called second wave of southern Slavic influence. It focuses on variative records of language forms in which the realization of the rules of southern Slavic (middle-Bulgarian) pattern takes on a specific Rus form. This becomes the base for presenting phonetic and graphic Rus influence, which result in changes of inflection forms.